

ҮЙЛЕНУ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ӘРЕКЕТ ЕТЕТІН ТҰЛҒАЛАР

МҰХАН А.Ж. , ОБАЕВА Г.С. , АБДУЛЛИНА А.Б.

Мұхан Ақтоты Жансұлтанқызы – PhD, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: a.mukhan@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3398-0108>

Обаева Гульнара Садуакасовна – PhD, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: g.obayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-4187-0479>

***Абдуллина Анар Борановна** – PhD, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: anar.abdullina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8695-7417>

Аңдатпа. Мақалада үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет ететін тұлғалар қарастырылған. Үйлену ғұрып фольклоры – ғұрыптық фольклордың іргелі саласы. Ғұрып пен фольклор байланысы фольклордың ғұрыптық рәсімдерді айқындауымен байланысты. Отбасылық дәстүр жүйесінде ұлттық дүниетанымның рәсімдік ғұрыптармен байланысы ғұрыптық фольклор аясында анықталады. Түркілік дүниетанымда үйлену ғұрып фольклорының мифтік негізі бар. Осы ретте үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет ететін тұлғаларды арнайылап қарастыру рәсімдерді фольклор мәтіндерімен тығыз байланыста қарауға мүмкіндік береді. Үйлену барысында орындалатын рәсімдер фольклор мәтіндерінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа таралды. Зерттеудің өзектілігі үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет ететін тұлғаларды жекелей қарастырумен анықталады. Мақаланың мақсаты түркі фольклорындағы үйлену ғұрып фольклорын, ондағы қазақ және қарақалпақ халықтарының фольклорындағы әрекет ететін тұлғаларды салыстыру, қызметтерін айқындау. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-генетикалық талдау, семиотикалық, сюжеттік талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде қазақ және қарақалпақ халықтарындағы ғұрыптық фольклор, ондағы әрекет ететін тұлғалар қатары, рөлдері анықталды. Мақаланың құндылығы қазақ және қарақалпақ халықтарының ғұрыптық фольклорын салыстыра талдаумен, ғұрыптық фольклордағы әрекет ететін тұлғаларды жекелей қарастырумен байланысты. Мақала нәтижелерін ғұрыптық фольклор, үйлену ғұрып фольклоры, түркі фольклорындағы салыстырмалы бағыттағы зерттеулерде қолдануға болады.

Түйін сөздер: ғұрыптық фольклор, мифтік таным, үйлену, ғұрып, дәстүр, түркі фольклоры.

Кіріспе

Ғұрыптық фольклор ертедегі адамзаттың туу, ер жетіп үйлену, жерлеу ғұрыптарын, наным-сенімдерін қамтиды. Ғұрып жайлы Ш.Ибраев мынадай пікірін білдіреді: «...Ғұрып – миф мазмұнынан туындайтын, реттелген тұрақты іс-әрекеттердің жинақталған үдерісі. Мифтің идеологиялық күші мифке деген сенім мен ғұрыптардың дер кезінде атқарылуымен тікелей байланысты» [1, 137]. Осы негізде ғұрыптардың мезгілімен жүзеге асуы мифтік дүниетаныммен астасып жатқанын көреміз. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында миф пен ғұрыптың үйлесімі ғұрыптық фольклорда айқын көрініс тапқан. Ғұрыптық фольклордың үлкен арнасы саналатын үйлену ғұрып фольклоры – отбасылық құндылықтардың ғұрыппен күрмеле байланысуын, көркем сөз өнерінің поэтикалық қуатын танытатын маңызды сала. Фольклортану саласында отбасылық ғұрыптық рәсімдерді арнайылап қарастыру ХІХ ғасырда басталып, кейіннен жеке сала ретінде зерттеле бастады.

Мифтік таным аясында адамның өмір кезеңі үш әлем арасында жүзеге асатыны белгілі. Шақалақ сәби жарық дүниеге жоғары әлемнен ортаңғы әлемге өтеді, адамның дүниеден озуы ортаңғы әлемнен төменгі әлемге ауысу деп қарастырылады. Соның ішінде фольклортанушы-ғалымдар қыздың ұзатылуын жоғары әлемнен ортаңғы әлемге өту деп санайды.

Үйлену ғұрып фольклоры ғасырлар бойы ритуалдық, көркемдік сипаттарын жоғалтпады. Жанрдың түп тамырында жатқан діни сенімнен гөрі эстетикалық әрі мәдени сипаттағы көркем мұра ретіне танылады. Осы ретте қазақтың дәстүрлі үйлену ғұрып фольклорының жанрлық жіктелімі мынадай: тойбастар, жар-жар, сыңсу, аушадияр, беташар, некеқияр. Үйлену ғұрпында жүзеге асырылатын ырымдар жар-жар, беташар жырлары өзара байланысты. Осы

ретте ғұрып пен фольклор арасындағы байланысты, үйлену ғұрпын қамтитын фольклорлық туындылардың ғұрыпты сүйемелдеуші қызмет атқаратынын көреміз. Үйлену ғұрып фольклоры халықтың тұрмыс-тіршілігімен етене байланысып жатыр. Фольклортанушы Б.Абылқасымов ғұрыптық фольклорды зерттегенде ырымдар мен жырлардың өзара байланысына назар аударады [2, 166]. Оның пікірінше, ғұрыптық мәтіндерді сол ғұрыптың өзінен бөлек алып қарастыру орынсыз. Өйткені ғұрыптық фольклор үлгілері ритуал ретінде жүзеге асып, толыққанды қызмет атқарады.

Үйлену ғұрып фольклоры теориялық, әдістемелік тұрғыда жүйелі қарастырылып, жанрлық жіктелімі, рәсім ретіндегі маңызы, ондағы әрекет етуші тұлғалар түркі фольклоры фонында талданды. Осы тұста зерттеуімізде үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет ететін тұлғалар ерекшеліктеріне жекелей тоқталу ғасырлар бойы қалыптасқан ғұрыптың мәнін жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет ететін тұлғалар ерекшеліктерін анықтау. Зерттеудің міндеттері мынадай: дәстүрлі қазақ дүниетанымындағы үйлену ғұрып фольклорының маңызын анықтау, үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет етуші тұлғалардың функциясы және ерекшеліктерін талдау, отбасылық құндылықтардың мәні мен ғасырлар бойы қалыптасқан мифтік дүниетанымның маңызын түркі халықтарының материалдары аясында зерделеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдарын қазақ және қарақалпақ халықтарының үйлену ғұрып фольклорының мәтіндері құрайды. Беташар, сыңсу, тойбастар мәтіндері үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет ететін тұлғаларды айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында үйлену ғұрып фольклорына қатысты фольклорлық мәтіндер түркілік дүниетаным аясында салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-генетикалық талдау әдістері арқылы қарастырылды. Сонымен бірге үйлену ғұрып фольклорындағы әрекет етуші тұлғалар, оған қатысты рәсімдер семиотикалық талдау, сюжеттік талдау әдістері жүзеге асырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Үйлену ғұрпының әлеуметтік мәні әр халықтың ұлттық дүниетанымына, тарихына байланысты ерекшеленеді. Күйеу жігіт пен қалыңдық туыстары ғана емес, тойға жиналған көпшіл қауым да той рәсімдерінің қатысушысы саналады.

Жаушы – құдалықтағы қалыңдық пен күйеу жігіт арасындағы елші тұлға. Құдалық салты ізгі ниеттің бастауы тәрізді ұлттық дүниетанымда үлкен маңызға ие. Екі елдің арасын жалғап, мыңжылдық құда болуға бастайтын, салттың мәнін түсінетін әрі егжей-тегжейлі білетін ерекше беделді тұлға – жаушы. Жаушы болу үлкен парасатты, жауапкершілікті қажет етеді. Жаушы ретінде кез келген адам таңдалмайды. Жеке бір отбасы не әулеттің емес, тұтастай бір рудың өкілі ретінде қабылданған. Жаушы барған үй төріне шығарып, құрметпен қарсы алып, лайықты түрде күтіп, қонақасын берген. Құдалықтың келіссөзі алғашында жаушы тарапынан былай басталған: *«Сізде бір лашын бар, бізде бір сұңқар бар еді. Сол лашынды сұңқарға ілдірейік деп едік...»*. Сөз төркінін түсінген қыз әкесі немесе отбасы ризашылық танытса, жаушыға «шеге шапан» жауып, кейде «шеге ат» мінгізіп, еліне құрметпен қайтарады. Жаушы құдалықтың сәтті басталғанын айтып, күйеу жігіт елінен сүйінші сұрайды. Осыған сай «бата аяқ» деп аталатын кәде беріп, жаушыға үлкен құрмет көрсетіледі. Ендігіде күйеу жігіт жақта қарбалас дайындық басталып, құдалыққа бару жайы талқыланады.

Құда түсуге туыстар арасынан, беделді адамдар ішінен «бас құда» таңдап алынып, құдалар өзара танысып-білісіп, қалыңмал мөлшері, той малы, өлі-тірі, қыз жасауы, қыздың ұзатылатын мерзімі анықталады. Құдалыққа бару үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Жігіт жақ құдалыққа салт пен дәстүрге сай дайындалып, абыройын, тектілігін, ағайын арасындағы татулықты көрсетуге тырысқан. Құдалық құрамы көп жағдайда жеті адамнан құралады. Олар: үйленетін жігіттің әкесі мен анасы, атасы мен әжесі, ағалары және жеңгелері, сонымен бірге немере туыстары. Құдалық құрамында бас құда болып ең беделді, жасы үлкен, сөзге шешен, салт-дәстүрді жақсы білетін адам саналған. Құдалық рәсім ретінде екі жастың үйленуге деген қадамы ғана емес, құда болмақшы екі елдің танысып, өзара сыйластық орнатуына себеп дәстүр.

Үйлену ғұрып фольклорында күйеу жігіттің рөлі ерекше көрінеді. Ерте кездерде күйеу жігіт қалыңдыққа ұрын келгенде шаңыраққа үш рет иіліп сәлем салуы тиіс. Қалыңдық еліне келген күйеу жігітті сынау – барша түркі халықтарына ортақ мотив. Дегенмен Х.Арғынбаев зерттеулерінде кездесетін «омыртқа мүжу» күйеу жігіттің нағыз сынға түсетін кезі [3, 135]. Тіс тигізбей омыртқа мүжіп, кейін жібек орамалға орамал, шаңырақтан асырып лақтыруы керек. Бұның негізінде шаңырақ иесінің шеберлігі мен сабырлығын, ептілігін тексеріледі. Дегенмен аталған ғұрыптың негізінде жаңа өмірдің берік негізін қалау түсінігі жатыр.

Үйлену салтының барлық кезеңіндегі басты тұлға – қалыңдық. Ұзатылатын қыздың көңіл-күйі сыңсуда, ал қалыңдық сипаты тойбастар, беташар мәтіндерінде суреттеледі. Беташарда көбіне келіннің жүріс-тұрысы, сөйлеу мәнері сөз етіледі. Ұзатылатын қыздың үйінде құрылған шымылдық мифтік негізі бар. Бұның негізінде көне замандағы дүниеден өткен адамды оң жаққа салатын салтпен астарласып жатыр. Ұзатылатын қыз марқұм сияқты өз елінен ажырап, жаңа өмірге бет түзейді деген мифтік түсінік көрініс табады. Сыңсу мәтіндерінде ұзатылатын ару бейнесі былайша сомдалған:

Бұл не деген іс болды,
Көлінен кеткен құс болдым.
Бұлғақтап жүрген заманым,
Қандай да жерге тұс болдым?
Ата-анам еді дәулетім,
Мен жұртыма жау ма едім?
Жатжұрттық болып кеткен соң,
Кетер-ау бастан сәулетім.
Айналайын, ел-жұртым,

Не болар менің заманым?! [4, 122], – делінеді, сонымен бірге *«көлінен кеткен құс болдым», «маңдайға таққан құндыздай», «үркерден қашқан жұлдыздай», «әуеде ұшқан сонадай», «базарға салған қойдай боп», «базардан алған құлындай», «бұралқы иттей кеткен соң», «найзагердің атындай зіркілдеймін», «жабағы тайдай жүнденді-ай»* деген теңеулер мағыналық жағынан нақты суреттелген. Сыңсу мәтіндерінде ұзатылатын арудың ішкі сезімі, өз елін қимауы, жаңа елге бару алдындағы қорқынышы сомдалады.

Сыңсу жыры – тақырыптық әрі мазмұндық сипаты жағынан өскен үйімен, ата-анасымен, өскен ортасымен қоштасу сәтінде көрініс табатын ішкі қимастық сезімін және жаңа өмір алдындағы үміті мен қорқынышын бейнелейтін лирикалық поэзияның түрі. Шығарма мазмұнында жеке бас сезімі мен жаңа әлеуметтік рөлдің бірігіе сомдалуы көрінеді. Сыңсу арқылы қалыңдық атанған ару ішкі жан дүниесінде болып жатқан сезімдерімен бөлісіп, қыз күнімен қоштасады. Сыңсуда қыз туған үйіне, әкесіне, анасына, бауырларына, ауылына арнаған қоштасуын жеткізеді. Осы арқылы ұлттық дүниетанымдағы сыңсу тұлға мен қоғам, жақын мен бөтен категорияларымен маңызға ие екенін көреміз. Ендігі бір зерттеулерде қалыңдық өз үйінде өлдіге саналып, дауысынан айырылады, сыңсу орындау арқылы өз елімен қоштаса алады [5, 392].

Зерттеуші К. Матыжановтың пікірінше, көшпелі ортада ұзатылатын қыздың алыс сапарға шығуы табиғи құбылыс ретінде қабылданған. Мұндай сапардың рәсімделіп, арнайы ғұрыппен аталып өтуі қалыптасқан тәртіп болған. Қыз ұзатуға дайындық барысында оның киімі мен жасау-жабдығынан бөлек, күмістелген ер-тұрман, қызға арналған сәнді қамшы сияқты арнайы ат әбзелдері әзірленеді. Сонымен қатар, мінетін жорға ат та алдын-ала таңдалып қойылады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде дәулетті отбасылар қыздарын күймемен не пәуескемен ұзататын болған. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастары, яғни арнайы ілескен нөкерлер еріп отырған. Зерттеуші осылайша, «қызды ұзату» деген тіркестің өзінде сапар ұғымы жатқанын да атап өтеді [6, 260].

Үйлену салтының барлық рәсімдердің ішінде әйелдер образы ерекше мәнге ие. Мәселен зерттеуші Д.Жақан фольклордағы әйел бейнесіне қатысты мынадай пікірін білдіреді: *«...Ұзатылатын қыздың жасау-жабдығын дайындау, сәукелесін тіктіру, ұзату тойы барысындағы ырым-кәделерді, қызға қатысты, күйеу жігітке қатысты, құдалыққа қатысты,*

ақыры сыңсу айту мен қызды шығарып салу рәсімдеріндегі ана, жеңге, сіңілі, құрбы қыздардың өзіндік функциясы мен міндеттерінің дәстүрлі шарттары мен заңдылықтары болған» [7, 242], - дейді. Осыдан ғұрыптық фольклордағы әйелдердің рөлі, маңызы айрықша мәнге ие екенін көреміз.

Қыз ұзату салтындағы жеңгенің рөлі анадан кейінгі маңызға ие екені сыңсу мәтіндерінде былай берілген:

Айналайын, жеңеше-ау,
Тату бір едік өлгенше-ау.
Талай сырды ақтарған
Қош-аман бол, енді айналып келгенше-ау!
Шашбау бір тақтым шашақтап,
Орамал тарттым моншақтап.
Шыға алмадым үйімнен,
Көзімнің жасы бұршақтап.
Шынымен қалып барады,
Алтын бір менің босағам [4, 142].

Қазақы дүниетанымда ата-анасына айта алмаған сырын қыздар жеңгесімен бөлісіп, оң жақтағы қыз күнін жеңгелерінің жанына өткізеді. Отбасылық дәстүрлі құндылықтардың бірін жеңге мен қайын сіңілі арасындағы риясыз байланыс құрайды. Мәселен мына жолдарда:

Көк көйлек кидім бүрмелеп,
Етек пен жеңін түймелеп.
Бермеймін деген, жеңгем-ау,
Үйден де шықтың сүйрелеп.
Шапан піштім бой-бойлап,
Жағасын тіктім ой- ойлап.
Жыламай қайтіп шыдайын,

Неге айтасыз қой-қойлап? [4, 135], – дегендей ұзатылатын қызды екі жеңгесі қолтықтап шығып күйеу жігітке табыстайды. Ал беташар кезінде қайын жұртында да жеңгелері қолтықтап бірге тұрады. Мұның мәнісінде жас келін өз жеңгелерінен келесі өмірдегі жеңгелеріне табысталады. Қарапайым көрінген дәстүрдің астарында осындай мифтік таным жатыр. Сыңсу мәтінінде де жеңгелері «Көп жылап мұнда, жасыма қалқам», «Пайғамбар қызын ұзатқан, бикем», «Ақ жаулық салып басына, бикем», «Құрдастай едім сенімен, бикем», «Сырластай едім тегіннен, бикем», «Жат жұртқа бүгін барасың, бикем», «Бабалар салған жолменен, бикем» деп басу айтып, жаңа өмірге аттанып бара жатқан қайын сіңліге демеу білдіреді.

Сыңсу мәтіндерінде ұзатылатын қыздың ата-анасы, бауырлары, туған-туыстарының бейнелері көрініс табады. Кейбір нұсқаларда әр отбасының мүшелерін жекелей атап, ішкі жан сырын ақтарады. Осы тұста мына өлең жолдарына назар аударсақ:

Базардан келген тақтайым,
Сындырмай қалай сақтайын.
Айналайын, анам-ау,
Ақ сүтіңді қайтіп ақтайын?!
Жылқы ішінде тебеген,
Базарда келген ілеген.
Айналайын, анам-ау,

«Сен қалайсың?» деген [4, 134]. Осы тұста қыз бен ана бейнелері ақ сүт, абырой, аманат, борыш секілді ұғымдармен байланысып жатыр. Өз кезегінде қыз бен әке арасындағы ерекше сыйластық, махаббат, еркелік, әкеге деген қимастық айқын көрінеді. Мәселен мына жолдарда:

Есіктің алды талды ғой,
Қайран бір төрім қалды ғой.
Бермеймін деген әкем де,

Мойныма құрық салды ғой.

Алыста жүрсең келе жүр,

Атыңның басын бұра жүр! [4, 142]. Әкесі мен қызы арасындағы ерекше сезім сыңсуда әке құшағын, туып-өскен үйін сағынғанда аңсарын басатын жылы мекенен байланыстырады. Сыңсуда қыз баланың ағасымен, інісімен, жалпы бауырларымен қоштасуда да осындай мазмұн көрініс табады. Өзі өсіп-өнген әке шаңырағы қыз баланың жанашыр болып, қамқорлық танытатын мекені.

Келін түсіру тойында аталатын кейіпкерлер беташарда сипатталады. Дәстүрлі беташарда жаңа түскен келінге қайын атасы, қайын енесі және өзге туған-туыстарын таныстырады. Беташар рәсімінде сақталуы тиіс қатаң рәсім – бет ашушы әр адамның атын атап, сипаттағанда иіліп сәлем беруі керек. Аталған ғұрып беташардан соң жалғасын тауып, күнделікті тұрмыста да сақталуы тиіс. Беташар рәсімі аймақтың беделді, абыройлы адамдарын, туыстарын таныстырудан басталады. Кейбір нұсқаларда «өлі аруақ» деп әулеттің бұрын өмірден өткендеріне арнайылап сәлем салдырады.

Беташар жырында қайын ата, қайын ене, қайын аға, абысын образдарына баса назар аударылады. Бұған себеп отбасының үлкендері саналып, олардың маңызды орны көрінеді. Мәселен:

Сөзінің жоқ-ты қатасы,

Сол атаңызға бір сәлем!

Ана отырған енесі,

Қара бір жердің кемесі.

Келінім менің келді деп,

Тілекті құдай берді деп,

Екі елі көкке жетпей тұр,

Енесінің төбесі

Сол енеңізге келін бір сәлем! [8, 122].

Енді бір нұсқасында:

Ана отырған қайнаған,

Аласы жылқы айдаған.

Желілеп түйе байлаған.

Қарсыласып келгенде,

Хан төреден таймаған.

Жауаптасып тілдесе,

Қызыл тілмен байлаған.

Көрімдігіне келіннің

Екі түйе, бір жылқы

Берейін деп ойлаған.

Сол қайнағаға келін бір сәлем [8, 122]. Беташарда қайын аға бейнесін асыра мақтаудан гөрі абыройын асырып, құрметтеу идеясы басымдық танытады. Қарақалпақ фольклорында беташар мәтіні көбіне әзілмен беріледі. Мәселен: *«Атқа минсе арыстай, Жерге түссе қарыстай», «Қауын көрсе пышақлаған, Қатын көрсе қушақлаған», «Ақ терек көрсе путаған, Сақал-мурты жутаған», «Отқа басқан шәйнектей, Тас төбесі әйнектей», «Арак иісе тоймаған, Ресторанды қоймаған», «Атына қоржын бөктерген, Шайтанлықты өткерген», «Теңізде жүрген мотордай, Бір талай жерди жайлаған», «Төрде отырса төбедей, Екі мурты жебедей», «Қарны буаз байталдай, Жылмыңлаған шайтандай», «Арбадан түскен солақтай, Өз үйіне қонақтай», «Үйінен шығып есінген, Кемпирди көрсе кесінген», «Қанаты сынық ғарғадай, Көшері бузық арбадай», «Не айтса да тырысқан, Қатыныс менен урысқан» және т.б. Осы тұста қайын аға образы әзіл-қалжың түрінде көрінгенімен, астарлы, уытты кекесін де бар. Абысын бейнесі қарақалпақ жырларында былай берілген:*

Абысынға адыраймай,

Қайынағаға бадраймай,

Күйеуіңе содраймай,

Жатық бол келиншек [9, 45].

Абысынменен алыспа,
Өзи тийсе қалыспа,
Анау турған абысын,
Абысынға бир сәлем! [9, 51].

Анау турған абысыны,
Еситип тұрсаң дауасын,
Абысын менен бас қоссаң,
Хеш уақ кетпес намысың,
Оның сөзі сөзбе деп,
Мениң сөзім өзге деп,
Болмасын келин жарысың [9, 51].

Берілген жыр мәтіндерінде абысын кіші ене образы беріліп, отбасының тірегі екеніне назар аударылған. Қазақ пен қарақалпақ халықтарына ортақтық абысынды үлкен деп құрметтеу, адуын мінезін елемеу, екі үй арасындағы сыйлыстықты сақтау. Қазақ жырларында да абысынға қатысты мынадай жолдар кездеседі: «Әне бір тұрған жас қатын», «Абысын болар ол сізге», «Шамаң келсе тату бол», «Бір-біріңе дақ салмай». «Тату боп жүргін, келіндер», «Қыл өтпестей арадан», «Абысынға бір сәлем!» [8, 203], – дегендей мәндегі мәтіндер қолданыс табады.

Беташар жырының мәнінде әулеттің үлкендерін таныстыра отырып, оларды сыйлау, қадірлеу идеялары жатыр. Сонымен бірге келінге жаңа басталатын өмірге бейімделу жайы да беташар жырында көрініс табады. Мәселен:

Жасы үлкенді сыйлап жүр,
Құрмет қылып жасқанып.
Балалық күнің өтті енді,
Аналық күнің жетті енді.
Жаңа дәурен есігі
Алдыңнан енді ашылды.
Бәйбішелер келтіріп,
Шараларын толтырып,
Шашулары сатырлап,
Есіктен төрге шашылды.
Айт, келін, ау, айт, келін,

Атыңның басын тарт, келін! [8, 176], – деген мотивтермен жалғасып, келін болу тәртібі, әдебі айтылады. Сонымен бірге беташар жырының мәнінде көшпелі дүниетанымға сәйкес отбасы, әулеттің ережелерін таныстырады.

Үйлену салты басталмас бұрын, құдалық кезінде әулет мүшелері өздеріне қызметтерін бөлісіп алады. Мәселен көп балалы аналар, жеңгелер той қызметіне әдейі араластырылуы жаңа түскен келіннің, әулетке тез сіңіп кетуін, болашақта көп балалы ана атауын ниет етуінен көрінеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында түркі халықтарындағы үйлену ғұрып фольклоры, ондағы әрекет етуші тұлғалар қарастырылды. Түркі дүниетанымын үйлену ғұрып фольклоры ортақ әрі ұқсас рәсімдердің болуымен ерекшеленеді. Зерттеу барысында қазақ және қарақалпақ халықтарындағы үйлену ғұрпы, ондағы әрекет етуші тұлғалар қатары анықталды.

Үйлену фольклоры – барша түркі халықтарына ортақ отбасылық дәстүрдің, тұрмыс пен салттың, әлеуметтік қатынастардың ұлттық дүниетанымдағы көркем көрінісі. Ғұрыптық фольклор мәтіндерінде этнографиялық деректер мен көркемдік мазмұн қатар беріледі. Сыңсу, беташар, тойбастар мәтіндеріндегі салттар рәсім деңгейінде көрініс тауып, халықтың дүниетанымдық, символдық танымын көрсетеді. Сонымен бірге көшпелі түркі этномәдени

дүниетанымына сәйкес үйлену үлкен дайындықты қамтитын, мифтік таным астасып жатқан ұлттық болмысты айқындай түседі.

Зерттеу барысында үйлену ғұрып фольклорындағы басты әрекет етуші тұлғалар күйеу жігіт, қалыңдық, жаушы, құда, құдағи, абысын, жеңге деген бейнелер екі елді біріктіріп, әулет арасындағы байланысты бекіте түседі. Қазақ фольклорында әрекет етуші тұлғалар сыйлыстықты, құрметті дәріптесе, қарақалпақ фольклорында астыртын кекесін мән жатыр. Мәселен абысын қарақалпақ халқында «кіші ене» образында танылса, қазақ фольклорында ондай мағына кездеспейді.

Зерттеу нәтижесінде үйлену ғұрып фольклоры үлкен рәсімдер құрылымынан тұратын жүйе екенін айқындаймыз. Салыстыру барысында ортақ түркілік дүниетаным мифтік таныммен, салтпен, тұрмыспен байланысып жатқанын көреміз. Қорытындылай келгенде, үйлену ғұрып фольклорындағы тұлғалар рөлі мифтік, түркілік дүниетаныммен байланыста анықталады. Зерттеудің болашақ бағдарлары үйлену ғұрып фольклорын жаһандық контексте түркілік дүниетаным ауқымынан асып, еуразиялық кеңістікте зерттеудің қажеттілігінен көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. 254 б. — URL: <https://kazneb.kz/ru/catalogue/view/1643712>
2. Абылқасымов Б.Ш. Телқоңыр: қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. — Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. — 176 б. — URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1016198>
3. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек. Алматы: Қайнар, 1996. 285 б. — URL: https://books.google.com/books/about/Qazaq_otbasy.html?id=4M7kAAAAMAAJ
4. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т. 90: Ғұрыптық фольклор / құрастырушылар Т. Әлбеков [және т.б.]. — Астана: Фолиант, 2012. — 432 б. — URL: https://adebiportal.kz/kz/books/view/babalar-sozi-90-tom_528
5. Наурзбаева А. Б., Шайгозова Ж. Н., Кульсариева С. П. Финно угорский и тюркский ритуал инициации невесты: общее и специфичное в традиционных сакральных знаниях (на примере обских угров и казахов) // Вестник угроведения. 2021. Т. 11. №2. С. 388-397. <https://doi.org/10.30624/2220-4156-2021-11-2-388-397>
6. Матыжанов К.И. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры. Монография. Алматы: Арыс, 2007. 332 б. URL: <https://library.arsu.kz/?p=32760>
7. Жақан Д.С. Ғұрып фольклорындағы әйел мәртебесі // Керуен. 2025. Т. 88. №3. Б. 237-247 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-16>
8. Тал бесіктен жер бесікке дейін: қазақтың отбасылық ғұрып жырлары. Құраст., алғы сөзі мен түсініктерін жазған К. Ісләмжанұлы. Алматы: Ана тілі, 1995. 272 б.
9. Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық. 5-том. (Жинаған, баспаға даярлаған Ә.Тәжімұратов) Нөкіс: Қарақалпақстан, 1980. 467 б. URL: <https://elibrary.karsu.uz/2021/11/23/қарақалпақ-фольклоры-3/>

References

1. İbraev Ş. Qazaqtyñ ğūryptyq fōklory. Nūr-Sūltan: L.N. Gumilev atyndağy EŪU, 2021. 254 b. — URL: <https://kazneb.kz/ru/catalogue/view/1643712>
2. Abylqasymov B.Ş. Telqoñyr: qazaqtyñ köne nanym-senimderine qatysty ğūryptyq fōklory. — Almaty: Atamūra-Qazaqstan, 1993. — 176 b. — URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1016198>
3. Arğynbaev H. Qazaq otbasy: qazaq otbasynyñ keşegısı men bügingısı jaiyndağy ğylymi zertteu eñbek. Almaty: Qainar, 1996. 285 b. — URL: https://books.google.com/books/about/Qazaq_otbasy.html?id=4M7kAAAAMAAJ
4. Babalar sözi: jüz tomdyq. T. 90: Ğūryptyq fōklor / qūrastyrusylar T. Älbekov [jäne t.b.]. —

Astana: Foliant, 2012. — 432 b. — URL: https://adebiportal.kz/kz/books/view/babalar-sozi-90-tom_528

5. Naurzbaeva A. B., Shajgozova Zh. N., Kul'sarieva S. P. Finno ugorskij i tjurkskij ritual iniciacii nevesty: obshhee i specifichnoe v tradicionnyh sakral'nyh znanijah (na primere obskih ugrov i kazahov) // Vestnik ugrovedeniya. 2021. T. 11. №2. S. 388-397. <https://doi.org/10.30624/2220-4156-2021-11-2-388-397>

6. Matyjanov K.I. Qazaqtyñ otbasylyq ğuryr fólklory. Monografia. Almaty: Arys, 2007. 332 b. URL: <https://library.arsu.kz/?p=32760>

7. Jaqan D.S. Ğuryr fólkloryndağy äiel märtebesı // Keruen. 2025. T. 88. №3. B. 237-247 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-16>

8. Tal besikten jer besikke dein: Qazaqtyñ otbasylyq ğuryr jyrlary. Qūrast., alğy sözi men túsınıkterin jazğan K. Islāmjanūly. Almaty: Ana tılı, 1995. 272 b.

9. Qaraqalpaq fólklory. Köp tomдық. 5-tom. (Jinağan, baspağa daiarlağan Ä.Täjimūratov) Nökis: Qaraqalpaqstan, 1980. 467 b. URL: <https://elibrary.karsu.uz/2021/11/23/қарақалпақ-фольклоры-3/>

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА В СВАДЕБНО-ОБРЯДОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

МУХАН А.Ж. , ОБАЕВА Г.С. , АБДУЛЛИНА А.Б.

Мұхан Ақтоты Жансұлтанқызы – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан.

E-mail: a.mukhan@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3398-0108>

Обаева Гульнара Садуакасовна – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан.

E-mail: g.obayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-4187-0479>

***Абдуллина Анар Борановна** – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан.

E-mail: anar.abdullina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8695-7417>

Аннотация. В статье рассматриваются действующие лица в свадебном обрядовом фольклоре. Свадебный обрядовый фольклор — фундаментальная отрасль обрядового фольклора. Связь обряда и фольклора обусловлена определением обрядовых ритуалов фольклором. В системе семейных традиций связь национального мировоззрения с обрядовыми ритуалами определяется в рамках обрядового фольклора. В тюркском мировоззрении свадебный обрядовый фольклор имеет мифическую основу. В этой связи специальное рассмотрение действующих лиц в свадебном обрядовом фольклоре позволяет рассматривать ритуалы в тесной связи с фольклорными текстами. Ритуалы, выполняемые в ходе свадьбы, сохранились в фольклорных текстах и передавались из поколения в поколение. Актуальность исследования определяется отдельным рассмотрением действующих лиц в свадебном обрядовом фольклоре. Цель статьи — сравнение свадебного обрядового фольклора в тюркском фольклоре, действующих лиц в фольклоре казахского и каракалпакского народов, а также определение их функций. В ходе исследования применялись сравнительно-исторический, сравнительно-генетический, семиотический и сюжетный методы анализа. В результате были определены обрядовый фольклор казахского и каракалпакского народов, ряд действующих лиц и их роли. Ценность статьи связана со сравнительным анализом обрядового фольклора казахского и каракалпакского народов и отдельным рассмотрением действующих лиц в обрядовом фольклоре. Результаты статьи можно использовать в исследованиях по обрядовому фольклору, свадебному обрядовому фольклору и в сравнительном направлении тюркского фольклора.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, мифологическое сознание, свадьба, обряд, традиция, тюркский фольклор.

ACTIVE CHARACTERS IN WEDDING RITUAL FOLKLORE

MUKHAN A.ZH. , OBAYEVA G.S. , ABDULLINA A.B.

Mukhan Aktoty Zhansultankyzy – PhD, senior lecturer, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: a.mukhan@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3398-0108>

Obayeva Gulnara Saduakasovna – PhD, senior lecturer, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: g.obayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-4187-0479>

***Abdullina Anar Boranovna** – PhD, senior lecturer, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: anar.abdullina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8695-7417>

Abstract. The article considers active characters in wedding ritual folklore. Wedding ritual folklore is a fundamental branch of ritual folklore. The connection between ritual and folklore is related to the definition of ritual ceremonies by folklore. In the system of family traditions, the connection between the national worldview and ceremonial rituals is determined within the framework of ritual folklore. In the Turkic worldview, wedding ritual folklore has a mythical basis. In this regard, specifically considering active characters in wedding ritual folklore allows reviewing rituals in close connection with folklore texts. The rituals performed during the wedding were preserved in folklore texts and passed down from generation to generation. The relevance of the study is determined by the individual consideration of active characters in wedding ritual folklore. The purpose of the article is to compare wedding ritual folklore in Turkic folklore, the active characters in the folklore of Kazakh and Karakalpak peoples, and to define their functions. In the course of the research, comparative-historical, comparative-genetic, semiotic, and plot analysis methods were used. As a result, the ritual folklore of the Kazakh and Karakalpak peoples, the series of active characters, and their roles were identified. The value of the article is related to the comparative analysis of the ritual folklore of the Kazakh and Karakalpak peoples and the individual consideration of active characters in ritual folklore. The results of the article can be used in research on ritual folklore, wedding ritual folklore, and comparative directions in Turkic folklore.

Key words: ritual folklore, mythic consciousness, wedding, rite, tradition, Turkic folklore.